

INTERSECTIONALITEIT IN VIJF VERONDERSTELLINGEN

Janneke van Mens-Verhulst

Diversiteit is een “hot” thema in verband met de multi-culturele samenleving. Meestal wordt het snel in verband gebracht met de zogenoemde “nieuwkomers”: arbeidsmigranten, vluchtelingen en de mensen uit de voormalige koloniën. Maar multiculturaliteit ligt breder. Ze heeft ook te maken met de emancipatie van groepen die vroeger maatschappelijk onmondig waren, zoals arbeiders - en ouderen en jongeren; en van groepen die vroeger maatschappelijk onzichtbaar waren: vrouwen, homoseksuelen en mensen met gezondheidsbeperkingen.

Voor het voortbestaan van onze samenleving is het essentieel dat al die verschillende groepen sociaal participeren; dat ze zich deel voelen van het grotere geheel en dat er daardoor ook een vorm van onderlinge verbondenheid kan (blijven) bestaan. Om die reden is het belangrijk welke voorstelling we ons maken van maatschappelijke diversiteit – dat wil zeggen van de verschillen en hun combinaties. Daarover gaat intersectionaliteit.

Intersectioneel denken over maatschappelijke diversiteit is ontwikkeld in de Angelsaksische wereld vanuit feministische zwarte en (post)koloniale studies. Kimberle Crenshaw (1989, 1991) en Patricia Hill Collins (1991) zijn de grote inspirators. In Nederland is het geïntroduceerd door Gloria Wekker en Helma Lutz (2001) als “kruispuntdenken”¹

TRADITIONELE VERONDERSTELLINGEN

Aan het traditionele denken over de maatschappelijke verschilcategorieën liggen tenminste de volgende vijf veronderstellingen ten grondslag, die tezamen een “platte” opvatting van diversiteit vormen. (Mens-Verhulst, 2007a).

- a) Verschilcategorieën zijn dichotoom. Met andere woorden een of-of kwestie: je bent man of vrouw, autochtoon of allochtoon, rijk of arm, hetero of homo, jong of oud, gezond of ziek.
- b) Verschilcategorieën zijn machtsneutraal: het maakt niet uit of je bij X of Y hoort.
- c) Verschilcategorieën zijn eendimensionaal: óf cultureel óf psychisch óf biologisch.
- d) Verschilcategorieën zijn statisch: man blijft man, vrouw blijft vrouw en een allochtoon wordt nooit een autochtoon.
- e) Verschilcategorieën zijn onafhankelijk van elkaar en hiërarchisch te ordenen. Bijvoorbeeld sekse bovenaan en dan differentiëren naar leeftijd, etniciteit en gezondheidstoestand.

---

¹ Kruispuntdenken is de vertaling van intersectioneel denken. Hierdoor wordt het mogelijk ook de witte (of dominante) etniciteit als zodanig in de analyse te betrekken, als een etnische positie. Dit was ook op de VN-wereldconferentie tegen racisme (WCAR) aan de orde. Daar werd intersectionaliteit gedefinieerd als de conceptualisering van de interactie tussen twee of meer vormen van discriminatie. Hierbij gaat het om “de wijze waarop racisme, patriërarchaat, klasse, onderdrukking, en andere discriminerende systemen ongelijkheden voorbrengen, die de status van verschillende groepen vrouwen bepalen”. Rassen- en genderdiscriminatie moeten dus niet als afzonderlijke en zelfs elkaar uitsluitende problemen worden gezien. (E-quality matters 9, augustus 2001, p.1)

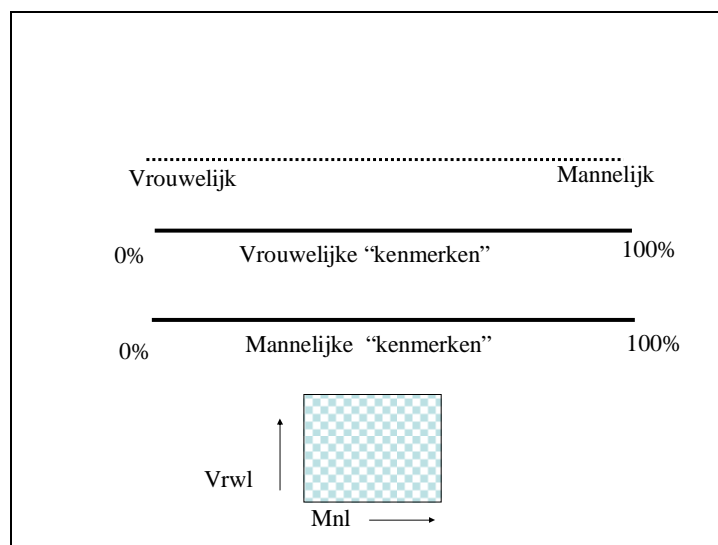
Intersectioneel denken is gebaseerd op vijf andere veronderstellingen, die tezamen een interplex, radicaal en intersectioneel plaatjes bieden. (zie ook Mens-Verhulst 2003). In het volgende zet ik deze veronderstellingen nader uiteen en licht ik ze toe aan de hand van sekse/gender- en etniciteitsverschillen.

1. DE VERSCHILLEN ZIJN CONTINUU

Weliswaar worden maatschappelijke verschillen dichotoom (of-of) gedacht, maar bij nadere beschouwing zijn ze beter te begrijpen als én –én. Dat is bijvoorbeeld te illustreren aan het denken over sekse/gender en etniciteit zoals zich dat historisch heeft ontwikkeld.

Sekse/gender

Na de seksedichotomie “man óf vrouw” en de latere genderdichotomie “mannelijk of vrouwelijk” is het inzicht gegroeid dat mannelijk en vrouwelijk wel eens twee uitersten zouden kunnen zijn met “androgynie” in het midden. Nog een stap verder was de gedachte dat mannelijkheid en vrouwelijkheid twee aparte continua zijn en dat je zowel meer dan 50% vrouwelijke als mannelijke kenmerken kunt hebben. Om die continuïteit te verwoorden, spreken de aanhang(st)ers van het intersectioneel denken ook wel over “assen van verschil “of “differentiellijnen”.

Figuur 1: Man-vrouwverschillen zijn continu.

De ultieme stap in dit denken is gender te beschouwen als een kwestie van zelfproductie, ofwel zelfuitvinding. Het zogenoemde “doing gender” (West & Zimmerman, 1992). Dat kunnen we ons voorstellen als een soort schaakbord van mannelijkheid en vrouwelijkheid waarop een mens gedurende de loop van zijn of haar leven uiteenlopende posities inneemt. In meervoud inderdaad, want de keuze van positie kan in de loop van het leven variëren.

Etniciteit

Ook met betrekking tot etniciteit is en wordt er geworsteld met de tweedelingen. Neem bijvoorbeeld de geschiedenis rond de verschilcategorie “allochtoon – autochtoon”. Als term is het woord “allochtoon” in de tachtiger jaren geïntroduceerd door het toenmalige ministerie van Cultuur Recreatie en Maatschappelijk werk. Vervolgens is dat opgepikt door de

Wetenschappelijke Raad voor de Regering en toen via hun rapport “Allochtonenbeleid”, dat in 1989 verscheen, verbreid geraakt. Nog weer enkele jaren later definieerde het Centraal Bureau voor de Statistiek het begrip allochtoon voor onderzoeksdoeleinden als “tenminste één van de ouders is in het buitenland geboren”. Aangezien beleidsmakers vooral wilden weten wie er nu een achterstand hadden of dreigden maatschappelijke buitenstaanders te worden, ging men al snel over tot een verfijning van het oorspronkelijke onderscheid, door verschil te maken tussen westerse en niet-westerse allochtonen.

Ook op andere manieren is geprobeerd vat te krijgen op verschillen in etniciteit. Van oudsher dacht men graag in termen van bloedbanden. In dat verband kennen we de term “gemengdbloedig”. Een andere poging is die met het Nederlandse paspoort, maar ook daar bleek het geen alles of niets te zijn. Twee andere aspecten van etniciteit die in het functioneren van alledag eigenlijk een veel grotere rol spelen, namelijk vaardigheid in de Nederlandse taal en huidskleur, zijn evenmin een kwestie van 0 of 100%.

Kortom, het denken in tweedelingen vertekent ook de etnische werkelijkheid op een onaanvaardbare manier. Door die werkelijkheid in continua uit te drukken, kunnen we veel beter recht doen aan de etnische variatie: aan de vele CBS-geïdentificeerde allochtonen die uitstekend Nederlands spreken. Aan de mensen met een Nederlands paspoort die buitenslands zijn opgegroeid. Aan gekleurde mensen die in Nederland zijn geboren. En ook aan “geadopteerden van kleur”: opgegroeid met een gepigmenteerde huid in een wit gezin, terwijl ze meestal elders zijn geboren (Wekker e.a., 2007)

ZMV

Vanuit de “allochtone” groepen zelf is begin jaren negentig op een ander aspect gearticuleerd, namelijk de historische reden van het in Nederland zijn. Die deelden ze op in Z-M-V waarbij de Z staat voor zwart en dan verwijst naar het koloniale verleden; de M voor migratie omwille van arbeid en de V voor vluchtelingenschap. Hiermee hebben ze een belangrijke politieke dimensie aan het etniciteitsbegrip toegevoegd.

2. DE VERSCHILLEN ZIJN MACHTSGELADEN

Als verschillen machtsneutraal waren, zou het voor de maatschappelijke waardering en invloedsmogelijkheden niet uit maken welke positie je op een bepaald continuüm inneemt. Of je man of vrouw bent; wit of zwart, of iets daar tussen in. Echter, in het normale leven zijn zelfs de meeste kinderen van vier jaar al “wijzer”. Ze beginnen te protesteren als ze in een minder gunstige categorie worden ingedeeld: willen bijvoorbeeld geen meisje of moeder spelen en gebruiken “homo” of “zwarte” als scheldwoord.

Eigenlijk geldt binnen een verschilcategorie, zeker als die in óf-óf termen wordt gedacht, de ene subcategorie altijd als hoger en beter, als norm voor de andere. Vrouwen, allochtonen, homoseksuelen en ouderen zijn in dit krachtenveld dan de gemankeerde mensen. Zij zijn “de anderen”, vergeleken bij mannen, autochtonen, heteroseksuelen en veertigers.

Interessant is dat die normerende subcategorie - of om binnen het continuïteitsdenken te blijven “pool” - doorgaans impliciet en onzichtbaar blijft. De normerende positie lijkt normaal en vanzelfsprekend. Dat is ook wat er gebeurt - en onze blinde vlekken demonstreert - wanneer we bij gender eerst of alleen aan vrouwen denken en bij cultuur of etniciteit eerst aan zwart of allochtoon. Hiermee zijn mannen en witte mensen de gevestigden; zij bezitten de

“macht der vanzelfsprekendheid” en verkeren in een geprivilegieerde positie ten opzichte van die “anderen”. Die anderen zijn buitenstaanders: gemarginaliseerd en geminoriseerd.

Deze terminologie (privilegiëring, marginalisering en minorisering) is nodig om te benadrukken dat een meerderheid- of minderheidspositie niet op inherente biologische of culturele kenmerken berust, maar gezien moet worden als het gevolg van socio-historische en politieke processen.

Evenmin een dichotomie

Maar ook het onderscheid privilegiëring – minorisering is een te grove tweedeling. Dankzij denkers als Michel Foucault (1984) en Steven Lukes (1972) en Iris Young (1990), onderkennen we nu dat er vele vormen van machtsuitoefening zijn, onder andere in het institutionele en culturele vlak; en dat er ook vele gradaties in zijn. Ook hier past een continuüm.

Op dat continuüm kunnen mensen en groepen uiteenlopende en ook gemengde posities (van macht en machteloosheid) innemen Denk aan orerende vrouwen, watersportende allochtonen en globaliserende migranten. Dat zijn combinaties die verrassing oproepen en soms ook ongemak, want hoe moet je met zulke onmachtige machtsdragers of machtige onmachtigen omgaan? Met hun bestaand verstoren ze als het ware de automatische piloot in denken en doen van zowel gevestigden als buitenstaanders. Het lijkt moeilijker hun handelwijzen in te schatten en daardoor is het contact ook griezeliger - want met meer kans op misverstanden en conflicten.

Juist vanwege de schijnbare vanzelfsprekendheid is het moeilijk zicht te krijgen op de privileges. Een van de manieren daarvoor is juist te raden te gaan bij mensen in hybride posities; degenen die als het ware in twee werelden leven en daarom “*binnenstaande buitenstaander*” zijn. Zij kunnen (soms) vanuit eigen ervaring vergelijkingen maken en geprivilegieerden hun blinde vlekken leren kennen. Op die manier heeft Peggy McIntosh (1988) een lijst opgesteld waarmee witte mensen hun onzichtbare rugzak met privileges kunnen uitpakken. (zie Mens-Verhulst, 2007)

Niet alleen negatief

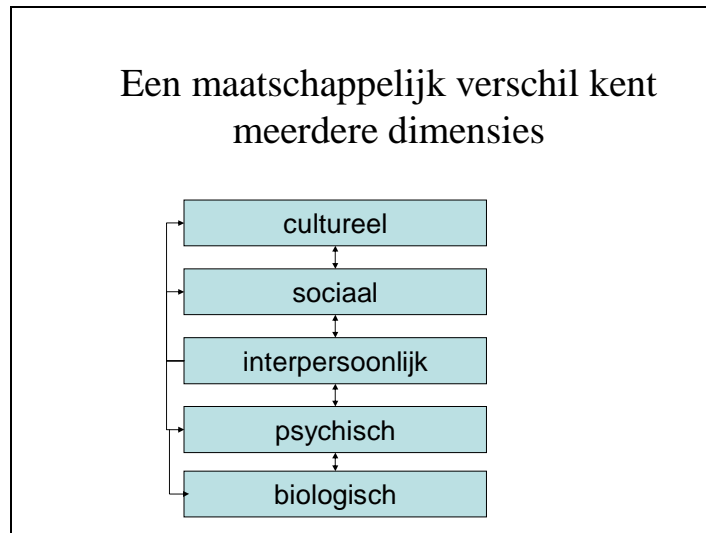
Een ander misverstand over macht is dat het alleen maar een negatief fenomeen is. Macht heeft namelijk ook positieve en productieve kanten. Je kunt het gebruiken als kracht om zaken te normaliseren, orde te scheppen, toegankelijkheid af te dwingen of empowerment te steunen. In bijgaande figuur heb ik de begrippen met positieve respectievelijk negatieve bij elkaar gezet. Voor het gemak (sic) heb ik er tweedelingen van gemaakt, ook al riskeer ik daarmee helaas nieuwe verabsoluteringen.

Minorisering (negatief)	Privilegiëring (positief)
Kolonisering, onderwerping, onderdrukking	Empowerment
Geweldsuitoefening	Weerbaarheid verhogen
Uitsluiting	Insluiting
Marginalisering/ pathologisering/negatie	Normalisering
Trivialisering	Erkenning van verschillen
Uitbuiting, achterstelling	(Zelf)verrijking; begunstiging
Discriminatie	Voorkeursbehandeling
Minachting	Positieve waardering

Tabel 1: Vormen van machtsuitoefening

3. DE VERSCHILLEN ZIJN MEERDIMENSIONAAL

Volgens de intersectionele opvatting bestaan maatschappelijke verschillen uit meerdere dimensies. Anders uitgedrukt, overigens zonder daarmee een vaste hiërarchie te willen suggereren: ze zijn “gelaagd”. (Zie figuur 3)

Figuur 2: Maatschappelijke verschillen zijn gelaagd.

Afhankelijk van de problematiek en de sector waar men zich mee bezighoudt, is te beargumenteren welke lagen er nodig zijn. Binnen de context van de geestelijke gezondheidszorg is dikwijls een onderscheid in vijf lagen adequaat: biologisch, psychisch, interpersoonlijk, sociaal en cultureel. In het maatschappelijk werk mogen de economische en politieke laag meestal niet ontbreken. In de interculturele hulpverlening kan een spirituele en/of linguïstische laag verhelderend werken. Maar soms kan ook met minder lagen worden volstaan, bijvoorbeeld door in plaats van een lichamelijke en psychische laag alleen een persoonlijke dimensie op te nemen.

De culturele laag

Kijkend naar gender, dan gaat het er bij de culturele laag om welke ideaalbeelden en gedragsnormen er gelden voor mannen en vrouwen en welke rechten en plichten ze hebben (ook inzake geweldsgebruik).

Kijkend naar de culturele laag van etniciteit (opgevat als een verzameling continua), dan gaat het om betekenissystemen. Dat wil zeggen beelden en vertogen van wat een “echte” Fries, Hollander, Turk, Surinamer of Kaapverdiaan is en de symbolen en activiteiten waarmee dat is verbonden qua kleding, muziek, voedingspatronen en levensovertuiging. Ook opvattingen over tijd, natuur en ziekte horen hierbij.

De sociale laag

Bij de sociale laag gaat het om de sociale posities die mensen innemen en en rollen die zij vervullen, in de privésfeer van gezin, sociale netwerken en de publieke sfeer van arbeidsmarkt en opleidingen.

Over de privésfeer kunnen we kort zijn. Hoe de rollen van kostwinner en huisvrouw aan man- of vrouw-zijn gekoppeld zijn, is alom bekend. Daarentegen is over hoe etnische variatie in het gezin uitwerkt bij mijn weten nog weinig bekend.

Qua netwerken is het lang zo geweest dat “hij” zijn contacten had op het werk en “zij” met de familie. Inmiddels lijkt dat onderscheid te verschuiven. “Zij” heeft er in ieder geval vaak werkcontacten bij, maar of hij ook meer familiecontact onderhoudt?

Afgaande op de rapportage van het Sociaal Cultureel Planbureau (Boer & Schellingerhout, 2004), is bij Turken en Marokkaanse ouderen het familienetwerk dominant, terwijl de netwerken van Surinaamse en Antilliaanse ouderen vaker kindgeoriënteerd zijn. Molukkers kennen vooral lokale netwerken, dat wil zeggen met vrienden en kennissen. Onder “autochtonen” komen alle netwerktypen ongeveer vrij vaak voor, maar het lokale en familienetwerk toch het meest frequent.

In de publieke sfeer doet zich zowel horizontale als verticale segregatie voor. Vrouwen zijn bijvoorbeeld in de meerderheid in de sfeer van de hulpverlening en mannen in de techniek. Mannen blijken ook vaker de hoger betaalde posities te bezetten. Ook voor etniciteit kent de arbeidsmarkt beide vormen van segregatie, dikwijls gebaseerd op geografische herkomst en huidskleur. Historisch gezien, werden Joden vroeger alleen in de vrije beroepen toegelaten, kreeg de eerste generatie Turkse en Marokkaanse migranten vooral werk in de fabrieken toebedeeld en worden Polen anno 2007 vooral binnengehaald in de tuin- en huizenbouw. Daarnaast is zowel in arbeidsorganisaties als opleidingen een verticale etnische segregatie waarneembaar: hoe hoger de functie of opleiding, des te zeldzamer de variatie in etniciteitskenmerken wordt. Het ziet er steeds witter en westers uit.

De interpersoonlijke laag

De interpersoonlijke of relationele laag omvat de directe contacten en omgangsregels. In deze laag speelt zich de dagelijkse discriminatie af, maar ook de bemoedigende contacten en steunbronnen. Onder andere het polderen, dat ene koekje en het al of niet een hand geven door mannen aan vrouwen hoort bij deze laag, maar de meeste aandacht gaat vaak uit naar de communicatie.

Tegenwoordig geldt het bijna als common sense dat vrouwen een coöperatief taalspel zouden spelen en mannen een competitief taalspel. Anders gezegd, dat in de communicatie tussen vrouwen verbondenheid en gelijkheid voorop zouden staan en dat het bij mannen meer om dominantie – het vertellen van verhalen en het argumenteren - zou gaan. Echter, Van Alphen (1999) waarschuwt op grond van haar promotie-onderzoek dat dit soort verschillen zich vooral in openbare gesprekken voordoen. Privé blijken er andere dingen te gebeuren. Dan aarzelen meisjes niet keiharde oordelen tegen elkaar uit te spreken of verzoeken botweg te weigeren, terwijl jongens privé juist coöperatiever zijn, verbondenheid uitdrukken met grapjes en (!) samen zwijgen.

Opvallend is de parallel tussen vrouwen en “niet-westerse allochtonen” wat betreft een indirecter taal- en verhaalspel. De mensen aan de autochtone kant van het etnische spectrum zijn daarentegen berucht om hun directe manier van communiceren.

De psychische laag

Tot de psychische laag worden de cognities, gevoelens en handelwijzen gerekend die aan de positionering op grond van sekse/gender respectievelijk etniciteit zijn verbonden. Dat betreft rechten, plichten, eer en schande, trots en schaamte, passend en afwijkend gedrag.

Qua gender moeten we er rekening mee houden dat het emotioneel quotiënt van mannen gemiddeld lager is dan dat van vrouwen en het ruimtelijk inzicht groter. Bovendien

schijnen vrouwen in aanleg anders om te gaan met stress: niet vechten, vluchten of bevriezen, maar koesteren of kleppen. (Taylor e.a., 2000). Verder bestaan er natuurlijk de theorieën over de sterke (of moet ik zeggen starre) egogrenzen van mannen, vergeleken bij vrouwen; en over een sekseverschil in hechtingsstijlen.

Over “de” psychische make-up van “allochtonen” of “autochtonen” is op basis van empirisch onderzoek niets zinnigs te zeggen. Wel zijn er vele onbewezen stereotypen in omloop.

De biologische laag

Bij de biologische laag zijn voor het sekse/gender onderscheid elementen aan de orde als hormonen, organen en tolerantie voor alcohol. Bij etniciteit zijn dat enzymen, huidkleur en oogopbouw, die bijvoorbeeld voor een bepaalde melk- of zontolerantie zorgen. Verder is bekend dat de aanleg voor bepaalde ziektes varieert met sekse/gender en met etniciteit.

Machtsverschillen

Binnen elke laag zijn ook weer machtsverschillen aan te wijzen. Stilzwijgend geldt dat wat voor mannelijke en westers doorgaat als superieur, althans in onze samenleving.

4. DE VERSCHILLEN ZIJN DYNAMISCH

Binnen de lagen

In elke van de onderscheiden lagen is (op groepsniveau gezien) in principe een eigen dynamiek gaande, ook al is het soms in een laag tempo. Met name van de biologisch en culturele laag wordt dat nog wel eens vergeten, maar ook de biologisch bepaalde sekse/gender en etnische kenmerken zijn manipuleerbaar geworden.

Het reproductievermogen van vrouwen is bijvoorbeeld veel meer manipuleerbaar dan voorheen – met de anticonceptiepillen en met technieken als In Vitro Fertilisatie.

Ook aan bepaalde etnische kenmerken wordt druk gesleuteld. Ten eerste door mensen zelf: met belichting, pillen en crèmes proberen ze hun huidskleur donkerder of juist lichter te maken, daarbij geholpen door de cosmetische industrie. Ten tweede door professionals: kappers maken kroeshaar glad en veranderen glad haar in een Afro-kapsel; plastisch chirurgen verbouwen oogleden en neuzen, meestal om ze een westerser aanzien te geven

Ook van cultuur wordt het proceskarakter vaak onvoldoende onderkend. Toch zijn er verschuivingen waarneembaar in de beelden en vertogen van wat een “echte” man of vrouw en een “echte” Nederlander, Turk of Surinamer zou zijn. Van die veranderlijkheid zijn onder andere illustraties te vinden in de betekenisgevingen aan muziek en haardracht. Jazz gold ooit als zwarte muziek, is later omarmd door de witte wereld en hoort nu bij de babyboomgeneratie. Lange haren zijn altijd geassocieerd met vrouwen, maar er zijn steeds weer perioden – ook in de recente geschiedenis - dat mannen zich lang haar kunnen permitteren. Rasta-kapsels leken aanvankelijk voorbehouden aan zwarte kringen maar zijn nu ook geadopteerd door de witte jeugd. Door dit soort culturele verschuivingen in noirmen, waarden en symbolen kunnen personen en groepen forse spanningen en conflicten ervaren, zeker generatiegewijze.

Tussen de lagen

Niet alleen binnen maar ook tussen de lagen is er een dynamiek gaande. Dergelijke

wisselwerkingen liggen vervat in begrippen als acculturatie, sociale representatie, sociale positionering, socialisatie, identificatie, internalisatie en imitatie. Over elk begrip bestaat een uitgebreid kennisreservoir.

Neem bijvoorbeeld socialisatie. In dat proces maken mensen zich de de normen, waarden en rolgedragingen eigen van een bepaalde maatschappelijke verschilcategorie waarbij je vanwege bepaalde kenmerken (geslachtsorganen, huidkleur) wordt ingedeeld of jezelf bij indeelt. De pijlen lopen echter niet alleen van de culturele naar de sociale en psychische laag, maar ook andersom. Geboortebeperving-voor-velen, die dus ingrijpt in de biologische dimensie, leidt bijvoorbeeld tot een andere sociale positionering van vrouwen – zowel op de arbeidsmarkt als achter de voordeur - en die nieuwe rollen bieden ruimte voor een andere psychische make-up. Uit Amerikaanse meta-analyses over de periode 1931-1993 (Twenge, 2001) is bijvoorbeeld gebleken dat na een toename van opleidingsniveau en deelname op de arbeidsmarkt de assertiviteit steeg van de generatie die in die periode opgroeide. Een terugloop in maatschappelijke status werd gevolgd door een daling in assertiviteit. Dit effect werd echter alleen gevonden voor het vrouwelijk deel van de bevolking. Hieruit zijn twee belangrijke conclusies te trekken. Ten eerste, wat voor een seksegebonden persoonlijkheidstrek wordt gehouden, blijkt sociaal en cultureel bepaald te zijn. Ten tweede, maatschappelijke veranderingen blijken anders uit te werken op de persoonlijkheidsvorming van vrouwen dan van mannen.

Te verwachten is dat dit soort interacties op wat langere termijn ook merkbaar worden in mannenlevens. Veranderingen in de positionering en posities van vrouwen maken immers dat ook mannenrollen en opvattingen over mannelijkheid gaan schuiven. Er komen meer zorgtaken op hen af en mannen zoals de “nieuwe vaders” ontdekken soms ook zorglust bij zichzelf.

Op gebied van de psychofysiologische interacties is de kennisontwikkeling nog recent. Momenteel spitst die kennisontwikkeling zich toe op de neurologische processen en vrij recent is aangetoond dat gunstige of ongunstige emotionele ervaringen (dus vertroeteling zowel als misbruik) langdurige synaptische effecten hebben en als zodanig in de chemie van het brein zijn te traceren. Dat is natuurlijk van groot belang in het kader van de verwerking van traumatische ervaringen. Ook in andere opzichten is er sprake van een wisselwerking tussen sociale arrangementen en de processen in het brein (Eisler & Levine, 2002). Dat vrouwen, zoals hiervoor aangestipt, op stress reageren met koesteren en kleppen wordt bijvoorbeeld teruggevoerd op een hoger percentage oxytocine van vrouwen. (Taylor e.a., 2000). Of en hoe psychofysiologische interacties variëren met etniciteit is me onbekend. In deze dynamiek binnen en tussen de lagen komt identiteitsvorming tot stand (zie het kader).

Identiteitsvorming

Het resultaat van de wordingsprocessen in de verschillende lagen is wat we doorgaans identiteit noemen - van een groep maar ook van een individu. Om de agency (de eigen regie) van de betreffende persoon of groep te benadrukken noemen we dat ook wel “doing gender” en doing ethnicity”: men kiest ervoor zich te verbinden_ met een bepaalde groep én dat te representeren in gedrag, kleding en dergelijke. De mate van verbinding en ook de intensiteit van dit “identiteitsspel” kunnen echter sterk variëren. Wat bijvoorbeeld breiende mannen, watersportende allochtonen, zorgende vaders en orerende vrouwen gemeenschappelijk hebben, is dat hun activiteiten niet beantwoorden aan de culturele normering en de sociale positionering die bij hun “categorie” hoort. In die zin etaleren ze een hybride identiteit. George Sand en Madonna hebben dat spel

gespeeld met de representaties van vrouwelijkheid. Arabische sjeiks doen dat, als ze in het westen weliswaar in jasje-dasje verschijnen maar ook hun hoofddoek dragen.

De keuzevrijheid in identiteitsvorming verschilt echter per verschilcategorie. Ze hangt mede af van de zichtbaarheid van een bepaald verschil. In geval van seksuele oriëntatie moet je er voor "uit de kast komen". Je klasse kun je volgens het spraakgebruik *verraden*. Sommige handicaps – en talenten – zijn te verbergen; andere te simuleren. Ook leeftijd is (tot op zekere hoogte) manipuleerbaar met haar verven, face lifts, botox enzovoorts, terwijl taal, huidskleur en sekse juist ontzettend hoor- of zichtbaar zijn.

Op grond van dergelijk kenmerken krijgen mensen ook een positie toegewezen in de maatschappelijk ordening – door de buitenwereld. Met andere woorden, een mens is niet altijd zelf de baas over zijn of haar positie in een bepaalde verschilcategorie. Men wordt ook extern geïdentificeerd. "Geadopteerden van kleur" kunnen daar over mee praten. Werkwillige ouderen evenzeer.

Identiteiten worden dus gevormd in wisselwerking tussen actoren en hun omgeving (familie, school, kerk, sociale instituties). Niet altijd is dat tot wederzijds genoeg. Bekrachtiging of ontkrachtiging van een specifieke identiteit (vrouw, heteroseksueel of christelijk zijn bijvoorbeeld) kan stof opleveren voor zowel externe als interne conflicten.

Op verschillende momenten in het leven kunnen wendingen in die identiteitsvorming worden getriggerd. Daarom hoeft een identiteit – als uitkomst van de wisselwerking van vandaag – niet precies hetzelfde te zijn als die van gisteren of morgen. Met name historische gebeurtenissen of levensgebeurtenissen kunnen daarin voor grote transities zorgen. Ik noem u 2 voorbeelden.

- a) Na de geboorte van hun eerste kind gaan veel vrouwen die in hun studie en carrière nooit iets van achterstelling en discriminatie van vrouwen wilden weten, zich vaak nadrukkelijker als vrouw profileren, omdat ze in hun veranderde positie nu wel sekseverschillen ondervinden.
- b) Na de moord op Van Gogh zijn heel wat allochtone hulpverleners die zich altijd "wit" opstelden zich vaker als gekleurd gaan identificeren, want ze ervoeren meer discriminatie op grond van hun herkomst of huidskleur.

Verschilspiralen in de samenleving

De interactie tussen de lagen kunnen we ons voorstellen als spiralen van verschil. Hiermee komen we terecht op het terrein van de non-lineaire systeemdynamica (populair gezegd "de vlinder van Lorenz"). Daarvan hebben we geleerd dat minieme beginafwijkingen (een fladderende vlinder) door herhaling van de vervolprocessen (recursie) in de loop van de tijd kunnen uitgroeien tot de omvang van een orkaan.

Dat inzicht is destijds voor het sekse/gender-onderscheid al verwoord door Alice Schwarzer (1975), toen ze schreef over "het kleine verschil" (waarmee ze de geslachtsorganen bedoelde, die biologisch natuurlijk sterk op elkaar lijken)"met de grote gevolgen".

Voor etnisch verschillen lijkt die spiraal in Nederland vooral in de laatste twee decennia een enorme versnelling en versterking te hebben gekregen. Ook wat betreft het onderscheid ouderen – jongeren ligt verdere cumulatie op de loer.

Toch is cumulatie rond een verschilcategorie geen wet van Meden en Perzen, want verschillen kunnen elkaar ook dempen – en dan vrijwel niet waarneembaar meer zijn. Zo'n demping heeft zich aan in de tweede helft van de twintigste eeuw voorgedaan tussen de christelijke religies. Maar daar lijkt nu het onderscheid wel-niet Islamitisch voor in de plaats gekomen.

Constructivisme

Vanuit de hierboven genoemde non-lineaire optiek bekeken, zou je je kunnen verwonderen over de vele “gelijkheden” die zich toch nog voordoen: tussen mannen onderling, autochtonen onderling, ouderen onderling enzovoorts. Echter, een belangrijke oorzaak in die gelijkheden zijn wij – mensen –zelf. Want gelijkheden of - om een minder ethisch beladen term te gebruiken (van Mens-Verhulst, 1997) - *overeenkomsten* worden vaak als feitelijkheden opgevat maar kun je beter beschouwen als de uitkomsten van een daad van onderscheid ofwel van een (opzettelijke) on-verschil-ligheid voor on-gelijk-heden. Andersom, zijn verschillen geconstrueerd door een daad van “verschil-ligheid”.

Zo’n *constructivistische* kijk genereert interessante vragen, zoals:

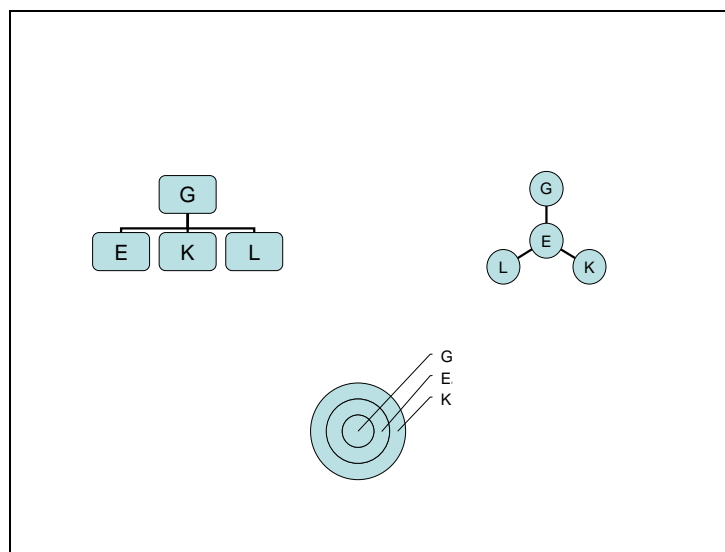
- Hoe en waarom worden bepaalde verschilcategorieën (zoals gender en etniciteit) belangrijk?
- Welke verschilspiraalen zijn er in zo’n – gelaagde – verschilcategorie aan het werk?
- Hoe nemen wij daaraan deel, in privé, als burger, als professional?

5. DE VERSCHILLEN ZIJN ONDERLING AFHANKELIJK

Interplexiteit

Voorgaande drie kenmerken (gelaagdheid, dynamiek binnen de lagen en onderlinge wisselwerking tussen de lagen) zijn te typeren als interplexiteit ofwel “onderlinge ontvouwing” (Mens-Verhulst, 2003). Als die interplexiteit zich op samenlevingsgroepsniveau voltrekt, spreken we van maatschappelijke ordening en van verschilspiraalen. Speelt die interplexiteit zich op individueel niveau af, dan spreken we van identiteitsvorming en deelidentiteiten.

Tot zover beperkte dit verhaal zich tot aparte verschilcategorieën en deelidentiteiten. Als persoon leven we echter (met) meerdere deelidentiteiten tegelijkertijd: een sekse-identiteit, een etnische identiteit, een seksuele identiteit enzovoorts. Ook een therapeut of agoog heeft met de *hele* persoon te maken. De vraag is hoe we ons de samenhang van die identiteiten moeten voorstellen.

Figuur 3: Mogelijke combinatievormen van verschilcategorieën

Volgens de traditionele veronderstellingen is het gebruikelijk verschilcategorieën voor te stellen als elementen die onafhankelijk van elkaar variëren en waarvan er afwisselend eentje dominant kan zijn. Dat levert indelingen op van vrouwen (of mannen) die zwart of wit kunnen zijn, uit de hogere of lagere klasse kunnen komen, of oude of jong kunnen zijn, terwijl tussen die categorieën geen overlap wordt verondersteld. Zie de linker afbeelding in figuur 4. Deze aanpak van diversiteit is bijvoorbeeld heel gebruikelijk in bevolkingsonderzoeken. Ook instellingen gaan zo met de organisatie van hun cliëntenstromen om. Van oudsher sorteert de curatieve Geestelijke Gezondheidszorg op leeftijd en soort problematiek, eventueel gevolgd door verdere matching op sekse en etniciteit. In de vrouwenhulpverlening daarentegen zette men juist sekse voorop, dan differentieerde men naar levensfase (bijvoorbeeld het moeder zijn van opgroeiende kinderen) en eventueel nog etniciteit. Dit kon resulteren in moedergroepen voor buitenlandse of zwarte vrouwen. In de preventie is men geneigd wel aparte groepen voor vrouwen te organiseren maar niet voor mannen, tenzij voor mensen met een Islamitische levensovertuiging. In al deze gevallen is het nog maar de vraag welke hiërarchisering een individuele client prefereert – en of zij of hij zo'n hiërarchisering wel acceptabel vindt. (Mens-Verhulst & van Bavel, 2006; Mens-Verhulst 2007).

Er bestaat ook een genuanceerdere benadering, waarin er een wederkerige invloed wordt verondersteld tussen de centrale verschilcategorie en de andere categorieën. Het rechter model in figuur 4 beeldt bijvoorbeeld af dat sekse/ gender geen onafhankelijk kenmerk is, maar zelf van betekenis verandert onder invloed van etniciteit, klasse en levensfase. Het zegt dat een man een andere man is (dwz een ander beeld en een andere waardering oproept) als hij autochtoon of migrant is, jong of oud is, van de eerste of tweede generatie; en wel of niet betaald werk doet, met wel of niet een hoge status. Maar in deze benadering is nog niet geïmpliceerd dat etniciteit, klasse en leeftijd elkaar ook kunnen beïnvloeden: dus dat de kans dat een mannelijke migrant van jongere leeftijd hoog betaald werk doet, kleiner is dan voor een jongere autochtone man. Enzovoorts

Het onderste model in figuur 4, met de concentrische cirkels, benadert in dat opzicht het beste de gelijktijdige werking – als je tenminste tussen die cirkels een wisselwerking veronderstelt. Wat blijft, is de vraag welk verschil in het midden moet of mag staan – en in die zin dominant is: gender, etniciteit of klasse.

Onderlinge variatie en ordening van categorieën

De intersectionele opvatting van diversiteit laat vergeleken bij de traditionele opvattingen meer complexiteit toe in het denken over combinaties van verschilcategorieën en identiteiten. Zij zegt namelijk dat verschilcategorieën elkaar kruisen (niet onafhankelijk zijn) en gelijktijdig werkzaam zijn, dus zonder dat er één verschilcategorie permant dominant is. Anders gezegd: gender verschiet van kleur onder invloed van etniciteit ofwel gender is geëtniceerd. Ongekeerd staat etniciteit onder invloed van gender en is etniciteit dus geseksueerd.

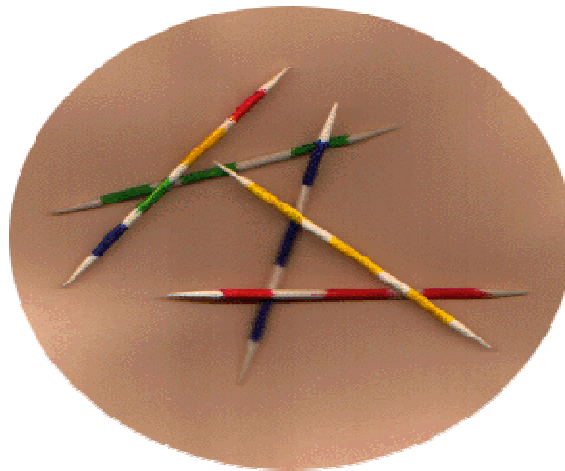
Enkele voorbeelden van externe identiteitsconstructie op groepsniveau zijn:

- De seksuele interesse die aan mannen wordt toegeschreven, varieert met de huidskleur die ze hebben.
- De emancipatie en assertiviteit die van vrouwen wordt verwacht varieert met hun etnische herkomst.

Maar die constellaties variëren ook nog weer onder invloed van leeftijd, klasse en seksuele oriëntatie, want

- Met zwarte mannen wordt eerder een lage dan een hoge status geassocieerd. Dus wordt de zwarte dokter vaak voor een verpleger aangezien.
- Bij bejaarde mannen en vrouwen wordt überhaupt geen seksuele interesse verondersteld, laat staan een homoseksuele interesse.

Met andere woorden, al deze beelden en verwachtingen spelen tegelijkertijd en veranderen daardoor elkaars betekenis. En dat alles vindt plaats in de dagelijkse omgang tussen mensen, bij het organiseren van interventies, tijdens de ontwikkeling van beleid enzovoorts. Wel kunnen verschuivingen optreden in de combinaties die een samenleving als vanzelfsprekend of problematisch articuleert. (Er is dus hoop voor machtige vrouwen, zorgende vaders en succesvolle migranten.)

Figuur 4: Mikadofiguur als symbool voor continua van verschil die elkaar gelijktijdig kruisen

Van mikado naar caleidoscoop

De persoonlijke kant van de identiteitsvorming laat zich concretiseren in het beeld van een MIKADOspel: ook al gaat het steeds om dezelfde “assen van verschil”, toch kunnen de combinaties verschillen.

Ook de dynamiek van die identiteitsconstructie is op die manier voorstelbaar. Want – symbolisch gesproken – kan iemand beslissen zijn of haar Mikadostokjes opnieuw te gooien en dan een andere articulatie van kruispunten aan te gaan, soms door bepaalde identiteitskenmerken te benadrukken of andere onzichtbaar te maken. Om deze dynamiek uit te drukken is de caleidoscoop een nog fraaier beeld.

Daarbij zijn de combinaties dus ook beladen met macht- en krachtsverhoudingen.

Verwevenheid

Wat de gelijktijdige werkzaamheid of verwevenheid van verschilcategorieën betekent, is te illustreren met de variatie aan betekenisgevingen, kansen en krachten die er achter homoseksualiteit (die geminoriseerde kant van seksuele oriëntatie) schuil gaat. Het is namelijk iets anders om een homoseksueel leven te leiden:

- als je een goede opleiding en baan hebt, dan wanneer je die mist;
- als je een man bent of een vrouw;

- als je een kinderwens hebt;
- als je in goede of slechte gezondheid verkeert.

Tegelijkertijd maakt het uit of je

- van de generatie van 1930 bent (want dan heb je je verlagen meestal moeten verbergen) of dat je geboortjaar 1960 of 1980 is (dan heb je er altijd openlijker naar kunnen leven – al lijkt die mogelijkheid weer af te nemen);
- uit een Nederlandse of een Marokkaanse familie stamt;
- en die familie streng gelovig was of atheïstisch.

Eenzelfde verwevenheid van invloeden geldt voor de andere verschilcategorieën. Wat een bepaalde leeftijd voorstelt, varieert bijvoorbeeld met gender, klasse, etniciteit en gezondheid ofwel handicap.

IMPLICATIES VAN INTERSECTIONEEL DENKEN

Het intersectioneel denken heeft vele implicaties voor ons begrip van maatschappelijke diversiteit. Allereerst attendeert het ons op variatie binnen verschilcategorieën en levenslopen. Het is uniek door de wijze waarop het onze sensitiviteit verhoogt voor hybride posities en voor de bronnen van spanning en conflict die daaruit voortvloeien. Bovendien brengt het de uitwerkingen van machtsdynamiek onder de aandacht. In totaal scherpt het daardoor ons inzicht in aangrijpingspunten voor verbetering.

Dimensies en dynamiek

Door de aandacht voor de dimensies *binnen* verschilcategorieën wordt de interne variatie duidelijk. Wie biologisch jong is, kan psychisch al ouder zijn; wie sociaal gesproken wit is, kan zich “zwart voelen”. En omgekeerd.

Door de wisselwerking *tussen* de dimensies te belichten, is de variatie in levenslopen gemakkelijker te benoemen. Opgroeien als meisje in de jaren vijftig betekent, vergeleken bij de jaren negentig, niet alleen iets anders qua biologische mogelijkheden (met anticonceptie en vruchtbaarheids-behandelingen). Ook qua toekomstbeelden: huisvrouw/ moeder worden respectievelijk jezelf realiseren en eventueel worstelen met “de” combinatie van kinderen en werk ontvouwt zich een andere werkelijkheid.

Hybride identiteiten en posities

In de permanente identiteitsconstructie die het intersectioneel kader veronderstelt, zijn natuurlijk vele bronnen voor spanningen en strijdigheden aanwezig. Zo kunnen bijvoorbeeld de verwachtingen tussen sommige assen van verschil botsen. Als vrouw kun je te maken krijgen met het ideaal "wees baas over eigen lijf en leven" op de sekse/genderas en het gelijktijdige verbod op abortus of "lesbisch verlangen" dat op de levensbeschouwelijke as van kracht is. Als Turkse zoon of dochter kun je gemengeld worden tussen het gebod voor je hulpbehoeftige ouders te zorgen en de zorgconstructies en arbeidsverplichtingen waar je als inwoner (m/v) van Nederland mee te maken hebt.

Voor hulpverleners die zich met stagnaties in de identiteitsontwikkeling bezighouden, is het dan verstandig onderscheid te maken tussen assen van verschil die

- a) al of niet zichtbaar zijn (zoals sekse of homoseksualiteit)
- b) het tijdstip waarin een bepaalde verschil-as een rol speelt in de identiteitsvorming
- c) de kans dat de cliënt een voorbeeld heeft gehad in het omgaan met een specifiek verschil of combinatie van verschillen. Niet alleen kinderen uit interetnische relaties missen vaak een voorbeeld in hun nabije omgeving. Ook kinderen die hun homoseksuele voorkeur ontdekken, staan er in eerste instantie alleen voor.

Een ander soort hybriditeit kan zich voordoen wanneer mensen op sommige assen van verschil een dominante en geprivilegieerde positie bezetten en tegelijkertijd op andere assen geminoriseerd zijn. Bijvoorbeeld als zij geprivilegieerd zijn als witte Nederlander, maar geminoriseerd als persoon die een rolstoel nodig heeft. Of als zij als zwarte Nederlander in de media of de politiek gemarginaliseerd worden, maar tegelijkertijd de bescherming genieten van een academische titel voor hun naam.

Met de intersectionaliteitstheorie kunnen we dergelijke hybride identiteiten en situaties gemakkelijker onderkennen en ontleden: van enerzijds vrouwen of “allochtonen” die geprivilegieerd zijn door vermogen, heteroseksuele positie of hun opleiding; en van anderzijds mannen of autochtonen die geminoriseerd zijn door een homoseksuele voorkeur, lage opleiding of slechte gezondheid.

Externe en interne identificatie

Intersectioneel denken kan ons behoeden voor de vergissing dat een bepaalde etniciteit of gender automatisch zou inhouden dat een persoon de bijbehorende waarden en normen onverkort aanhangt. In die zin is het een waarschuwing tegen stereotypering.

Tegelijkertijd doet het ons beseffen dat we anderen soms op assen en posities situeren waar die zichzelf niet van bewust zijn en/of waar ze het niet mee eens zijn. Vanuit dat besef wordt het normaal om rekening te houden met de zelfidentificatie van mensen – ook cliënten.

Gevolgen van machtsdynamiek

Dankzij de aandacht voor machtsdynamiek kunnen we de politieke kant van individuele belevingen, gedragingen en problemen beter te begrijpen. Zo krijgen we meer oog voor de stress die er uit machtsverhoudingen voortvloeit, zoals *chronische* acculturatiestress, genderrol-stress, minderheden-stress en stress ten gevolge van misbruik en geweld.

We kunnen ons beter indenken dat zich van mensen die doorlopend ongunstige identiteitsbeelden aangeboden krijgen een geïnternaliseerde machteloosheid meester maakt en hoe daaruit hopeloosheid, hulpeloosheid, angst, schaamte en teruggetrokkenheid voort kunnen vloeien.

Ook bepaalde hardnekkige, maar voor nieuwe situaties inadequate oplossingsstrategieën van een cliënt herkennen we sneller als overlevingsstrategieën horende bij een geminoriseerde positie. Denk aan zwijgen, verzwijgen, verhullen, liegen, snel aanpassen, vermijdingsgedrag, indirect reageren en sussen. (Mens-Verhulst 2007; Pheterson, 1982).

Maar ook ontwikkelen we sensitiviteit voor de consequenties van geïnternaliseerde privilegering en minorisering. Aan de ene de kant trots en zelfingenomenheid. Aan de andere

kant de angst om privileges te verliezen, verlangen naar ontschuldiging en vervreemding van wat “het andere” lijkt te zijn (Mens-Verhulst, 2007; Pheterson, 1982). Bijvoorbeeld mannen die het vrouwelijk in zichzelf niet durven toelaten; “autochtonen” die iedere overeenkomst met “allochtonen” afwijzen; heteroseksuelen die mogelijke homoseksuele verlangens uitsluiten en carrièremakers die hun herkomst verloochenen.

Tegelijkertijd leert deze manier van kijken naar diversiteit ons, dat we voor vrouwen, migranten en ouderen niet bij voorbaat moeten kapitaliseren op kwetsbaarheid omdat er, met name vanuit andere verschilcategorieën, juist belangrijke krachten aanwezig kunnen zijn, ook voor wie in een geminoriseerde positie verkeert.

Aangrijpingspunten voor empowerment

Met behulp van het intersectioneel denken hebben we meer oog voor de aanwezige kracht. Bovendien kunnen we terwijl we verschillen erkennen tegelijkertijd ook overeenkomsten zien. Dat legt mogelijkheden voor bondgenootschappen bloot die natuurlijk als aangrijpingspunten voor empowerment kunnen dienen. In de publieke sfeer wordt die psychische, sociale en/of culturele zelfversterking manifest als mensen of groepen zich organiseren, “hun stem laten horen” en “ruimte nemen”.

De andere(nde) vraag

In dit verband is de techniek van de andere vraag (eigenlijk de *anderende* vraag) stellen een belangrijk hulpmiddel. Hoe zou dit verhaal - of probleem - er uit zien, als

- deze persoon andere etnische kenmerken of een andere leeftijd zou hebben?
- een man zou zijn in plaats van een vrouw?
- een hogere opleiding zou hebben in plaats van een lagere?

Zo kunnen belangrijke – nog niet onderkende - overeenkomsten aan het licht komen, met het daarin aanwezige potentieel voor verbinding en allianties en steun.

NABESCHOUWING en VERANTWOORDING

Door de intersectionaliteitstheorie in de vorm van vijf veronderstellingen te presenteren, suggereer ik een grotere eensgezindheid onder de theoretici dan gerechtvaardigd is. Onder degenen die zich theoretisch en/of onderzoeksmatig met intersectionaliteit bezighouden, is namelijk een waaier van verhalen en onderzoeksaanpakken (Mens-Verhulst, 2001; Mens-Verhulst & Radtke, 2006; Phoenix & Pattynama, 2006) te vinden.

Maar in ieder geval weten zij zich allen verbonden door de vijfde veronderstelling. In de mate waarin ze zich met de veronderstelling over macht bezighouden, plegen ze te variëren. Welke van de andere veronderstellingen ze verder nog hanteren, is afhankelijk van hun disciplinaire achtergrond en het probleem waarover ze zich buigen. Er lijkt zich bijvoorbeeld een meer macro- en een meer micro-gerichte vorm van intersectionaliteitsdenken te ontwikkelen. Ook wordt er wel een systemische en een constructionistische versie onderscheiden (Prins, 2006).

Met mijn presentatie van de intersectionaliteitstheorie suggereer ik tevens grote eenvormigheid tussen de verschilcategorieën. Daar is echter het nodige op af te dingen. Verloo (2006) heeft die discussie geopend met een systematische vergelijking tussen vier verschilcategorieën (gender, etniciteit, seksuele oriëntatie en klasse) op het punt van: mogelijke posities, oorsprong van de sociale categorie, localisering van de ongelijkheid, mechanismen die de ongelijkheid reproduceren, normering, politieke kloof, institutionele

mechanismen, doeleinden, claims en politieke strategieën. Bij die analyse komen er inderdaad verschillen tussen de verschilcategorïeën aan het licht die je in het kader van mainstreaming in het (Europese) (on)gelijkheidsbeleid niet over het hoofd mag zien.

In deze tekst heb ik me echter opzettelijk *on*verschillig betoond voor verschillen, zowel tussen de intersectionaliteits-aanhang(st)ers als tussen de verschilcategorïeën zelf. Mij gaat het er namelijk om dat (aanstaande) professionals in de hulpverlening gevoeligheid ontwikkelen voor de beperkingen die het universalistisch denken heb oplegt en ze theoretisch toegerust raken voor diversiteitsbewust handelen. Met andere woorden, dit verhaal is bestemd voor een diversiteitsbewust curriculum. (Mens-Verhulst & Bekker, 2005; Mens-Verhulst, 2006; Mens-Verhulst, 2007a).

11 november 2007/ 30 juni 2009.

Referenties

- Alphen, I.C. van, (1999) Variatie in verbale interactie (v/m). Een sociolinguïstisch onderzoek naar de vorm en de functie van het taalgebruik van adolescente meisjes en jongens. Proefschrift Universiteit van Amsterdam: Academische Pers B.V. Verkrijgbaar bij de auteur: i.c.vanalphen@uva.nl
- Boer A de & Schellingerhout R. (2004). Sociaal netwerk en verwachte steun. In: Schellingerhout R. (red). *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen*. Den Haag: SCP;53-78.
- Burman, E. (2004) From difference to intersectionality: challenges and resources. *Eur.J. of Psychotherapy, Counseling & health* 6, 4: 293-308.
- Collins, P.H. (1991). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of empowerment*. New York: Routledge Press.
- Collins, P.H. (1998). *Fighting Words: Black Women and the search for Justice*. Minneapolis. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A black feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics'. In *The University of Chicago Legal Forum*, 139-167.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review* 43: 1241-1299.
- Eisler, R. & Levine, D.S. (2002) Nurture, Nature, and Caring : We Are Not Prisoners of Our Genes. *Brain and Mind* 3, 9-52.
- Foucault, M. (1984). Methode: In *De wil tot weten*. Nijmegen: Sun.
- McIntosh, P. (1989). White privilege: Unpacking the invisible knapsack. *Peace and Freedom, July/August*, 10-12. Zie <http://seamonkey.ed.asu.edu/%7Emcisaac/emc598ge/Unpacking.html#top>.
- Mens-Verhulst, J. van (1997). Gelijkheid is niet genoeg. Rekenschap. Beschikbaar via www.vanmens.info/verhulst.
- Mens-Verhulst, J. van (2001) Feministische hulpverlening en empirische evidentie: over diversiteit en onderzoek. *Tijdschrift voor Genderstudies* 4 (3): 35-47.
- Mens-Verhulst, J. van (2003). Diversiteit als sleutel tot vraagsturing in een gevarieerde samenleving. Over denkkader, handelingsprincipe en competentie. *Sociale Interventie* 12: 25-34.
- Mens-Verhulst, J. van (2006). *Werken aan de hulpverlening: van tweerichtingsverkeer naar kruispuntdenken*. Afscheidscollège. Beschikbaar via www.vanmens.info/verhulst.
- Mens-Verhulst, J. van (2007). Het vals plat van het diversiteitsdenken. In *Hoe anders mag de ander zijn?* Horstcahier 30. Utrecht: Hogeschool Utrecht, Centrum voor Social Work/De Horst, p. 9-28. Ook beschikbaar via www.vanmens.info/verhulst. (onder diversiteit)
- Mens-Verhulst, J. van & Bavel, M. van (2006) Marokkaans of vrouw? Over variatie in opvattingen over gezond leven onder oudere vrouwen en de mogelijke consequenties daarvan voor gezondheidsbevorderende interventies. *Tijdschrift voor Humanistiek* 7 (3). Ook beschikbaar via www.vanmens.info/verhulst. (onder diversiteit).

- Mens-Verhulst & Bekker, M.H.J. (2005). Argumenten voor een diversiteitsbewust curriculum in de gezondheids(zorg)wetenschappen. *Tijdschrift voor genderstudies*: 44-50.
- Mens-Verhulst, J. van & Radtke, L. (2006). *Intersectionality and mental health care: a different view of differences*. Beschikbaar via www.vanmens.info/verhulst/en.
- Pheterson, G. (1982). Bondgenootschap tussen vrouwen. Een theoretische en empirische analyse van onderdrukking en bevrijding. *Psychologie en Maatschappij* 6/3: 398-424.
- Phoenix, A. & Pattynama, P. (2006). Intersectionality. *European Journal of Women's Studies* (13): 187-192.
- Prins, B. (2006). Narrative Accounts of Origins: A Blind Spot in the Intersectional Approach? *European Journal of Women's Studies* (13): 277-290.
- Schwarzer, A. (1975) Der kleine Unterschied und seine großen Folgen. *Frauen über sich. Beginn einer Befreiung*. Fischer Taschenbuch, 2002
- Taylor, S.E., e.a. (2000). Biohavioral responses to stress in females: tend-and-befriend, not fight-or-flight. *Psychological review*, 107, 411-429.
- Twenge, J.M. (2001) Changes in Women's assertiveness in response to Status and Roles: A Cross-Temporal Meta-Analysis, 1931-1993. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 133-145.
- Verloo, M. (2006). Multiple Inequalities, Intersectionality and the European Union. *European Journal of Women's Studies* (13): 211-228.
- Wekker, G. (1998). Gender, identiteitsvorming en multiculturalisme. Notities over de Nederlandse multiculturele samenleving. In *Multiculturalisme*. Utrecht: Lemma. P. 39-52.
- Wekker, G. en Lutz, H., 2001, 'Een hoogvlakte met koude winden. De geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland', In M. Botman, N. Jouwe en G. Wekker (red.), *Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten en vluchtelingenbeweging in Nederland..* Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen: 25-50.
- Wekker, G. Asberg, C, Tuin, I. van der & Frederiks, N. (2007). *Je hebt een kleur, maar je bent Nederlands*. Leerstoelgroep Gender Studies. Faculteit der Geesteswetenschappen/ Letteren. Universiteit Utrecht.
- West, C. & Zimmerman, D.H. (1992). Doing gender. In J.S. Bohan (ed) *Seldom Seen, Rarely Heard. Women's Place in Psychology*. (pp. 379-403) San Francisco: Boulder. Reprinted from *Gender and Society* 1, 125-151.
- Young, I.M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton N.J.: Princeton University Press.